

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „GEORGE BARIȚIU”
CLUJ-NAPOCA

**EDIFICII DE CULT ROMÂNEȘTI DIN
SĂLAJ ÎN A DOUA JUMĂTATE A
SECOLULUI XIX ȘI PRIMA JUMĂTATE
A SECOLULUI XX**

Teză de doctorat

Rezumat

Conducător științific:
Cercetător științific I
Dr. Simion Retegan

Doctorand:
Cosmin-Bogdan A. Ilieș

Cluj – Napoca
2016

Cuvinte cheie: *edificii de cult parohiale, comunități, identitate locală, constructori de biserici, arhitectura ecleziastică, monumente istorice.*

Implicațiile Revoluției de la 1848-1849 asupra colectivităților românești transilvănene s-au dovedit a fi deosebit de importante pentru evoluția ulterioară a vieții sociale. Amplele transformări ce au urmat momentului revoluționar au influențat starea materială, relațiile sociale și viața culturală a comunităților din această parte de țară. Odată cu acestea, imaginea atât de caracteristică a satului tradițional avea să se schimbe încet, dar sigur. În aceste condiții de libertate socială proaspăt dobândită, tot mai multe sate au căutat să ducă la bun sfârșit intenții colective de mare însemnătate pentru obște: înlocuirea mai vechii biserici parohiale cu una nouă, mai încăpătoare și mai solidă, edificată într-un stil nou, mai potrivită pentru vremurile trăite, ridicarea unor edificii școlare sătești, construirea unor noi case parohiale, înființarea de fonduri bănești, a unor instituții de credit sau sprijinirea unor asociații culturale românești.

Prin intermediul tezei de doctorat cu titlul ”*Edificii de cult românești din Sălaj în a doua jumătate a secolului XIX și prima jumătate a secolului XX*”, propunem o analiză amănunțită a atitudinii comunităților românești din ținuturile Sălajului de azi cu privire la biserica parohială, fie ea greco-catolică sau ortodoxă, în contextul prefacerilor apărute în viața societății românești din Transilvania în anii celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea și în cei ai primei jumătăți a secolului XX.

Având drept elemente centrale: *biserica parohială* – simbol autentic al satului românesc transilvănean, *comunitatea credincioșilor* – dată fiind calitatea sa de comanditar, principal beneficiar și întreținător al edificiului de cult parohial precum și *meșterii bisericilor* – acele persoane cu un bun renume, deținători ai cunoștințelor și tehnicii necesare și care prezentau garanția că sacrificiile făcute de comunitate vor satisface pe deplin așteptările tuturor credincioșilor, această lucrare se dorește a fi o investigație relevantă a modului în care se construiau bisericile în perioada analizată. Sunt urmărite o serie de aspecte precum etapele premergătoare edificării unei biserici, asigurarea fondurilor minime absolut necesare, de multe ori prin eforturi considerabile, sau alegerea meșterului constructor și stabilirea detaliilor constructive ale viitorului edificiu de cult. De asemenea, demersul nostru surprinde procesul efectiv de construire sau reparare a unui edificiu de cult, modul cum era organizată munca, principalele etape, calificarea meșterilor și materialele utilizate. În aceeași măsură, relațiile contractuale stabilite între executanții bisericilor și comunitate, responsabilitățile fiecărei părți precum și modalitatea în care se efectua, în mod obișnuit, plata meșterilor reprezintă tot atâtea

detalii importante pentru documentarea acestui proces. Împodobirii și dotării spațiului interior i-a fost acordată o atenție aparte. O serie de documente păstrate în urma funcționării parohiilor rețin pentru diferite momente, la fel ca și o fotografie, situația detaliată a bisericii și a dotării sale. Cercetarea atentă a acestor înscrisuri poate contura imaginea de ansamblu a unui edificiu de cult, poate scoate în evidență detalii despre uzanțele timpului sau despre așteptările estetice ale credincioșilor față de biserica parohială.

Un alt obiectiv al prezentei cercetări este acela de a surprinde schimbarea atitudinii societății referitoare la vechile biserici de lemn. Statutul strict funcțional al acestor edificii avea să se prelungească în cazurile în care acestea erau cedate sau vândute unor comunități mici și sărace care nu avuseseră posibilități materiale pentru a construi o biserică nouă. În timp, unele dintre aceste biserici vechi aveau să capete noi valențe, de monumente istorice, concomitent cu diminuarea caracterului lor funcțional.

Având în vedere aceste considerente, teza de doctorat a fost structurată sub forma a șapte capitole tematice, precedate de un necesar *Argument* și încheiate prin *Concluziile* finale, *Anexele* și *Imaginile* relevante precum și prin *Bibliografia* utilizată pe parcursul acestui demers.

Lucrarea debutează, așa cum precizam anterior, cu argumentarea motivației abordării acestei teme. Se continuă cu primul său capitol, denumit ”*Introducere*”, ce a fost dedicat unor aspecte introductive, necesare schițării și familiarizării cititorului cu tema de cercetare. Au fost enunțate obiectivele cercetării și modul în care acestea au fost structurate. A fost prezentat stadiul actual al cercetărilor, însoțit de o analiză cantitativă și calitativă a acestora. Au fost menționate sursele de documentare și informare utilizate. Acest prim capitol se încheie prin delimitarea cronologică și teritorială a cercetării. Ipotezele de lucru au fost stabilite în raport cu obiectivele cercetării, precizându-se principalele ei repere metodologice, menționându-se cu această ocazie și constrângerile la care a fost supusă cercetarea efectuată.

Cel de-al doilea capitol, intitulat ”*Ținutul Sălajului în a doua jumătate a sec. XIX și prima jumătate a sec. XX*”, are ca scop introducerea cititorului în problematica temei prin prezentarea unui tablou succint al societății românești sălăjene și încadrarea ei în contextul epocii studiate. Sunt trasate principalele coordonate istorice, sociale și confesionale ale românilor sălăjeni, avându-se în vedere totodată și modul în care societatea românească sălăjeană era racordată la realitățile transilvane din acele vremuri. În debutul acestui capitol este prezentată o analiză a Sălajului din punct de vedere administrativ, formarea comitatului Sălaj în anul 1876 prin unirea comitatelor Crasna și Solnocul de Mijloc, precum și modificările ce i-au fost aduse cu ocazia reformelor administrativ-teritoriale ulterioare. Sunt

vizate, de asemenea, stabilirea unor repere demografice pentru a putea observa evoluția numerică dar și sub aspect etnic și confesional în localitățile Sălajului. Dinamica economică a comunităților sălăjene în intervalul de timp studiat a fost un alt aspect analizat în cadrul acestui capitol. Dezvoltarea proprietății, implicarea în diverse activități comerciale, apariția primelor bănci și instituții de credit, dezvoltarea transporturilor, primele activități industriale reprezintă dovezi clare ale modernizării pe care a cunoscut-o societatea sălăjeană, la fel ca întreaga societate transilvană și nu numai, și a cărei consecință a fost fără îndoială, creșterea nivelului de trai.

Al treilea capitol al lucrării poartă numele de ”*Biserica, focar al comunității*” și are ca scop surprinderea diverselor roluri pe care biserica, atât ca edificiu cât și ca instituție, le îndeplinea în cadrul comunității. Se relevă astfel că pe întreg parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului XIX și prima jumătate a secolului XX, biserica parohială a fost un edificiu emblematic pentru comunitate, atât pentru cei din exteriorul parohiei cât și pentru stratificarea socială a colectivității. Poziția sa în cadrul localității, trăsăturile sale precum și materialul din care a fost construită a depins de mai multe aspecte, începând cu contextul epocii în care a fost ridicată, de reglementările în vigoare, de trăsăturile estetice predominante în zonă și până la preferințele și capacitatea materială a parohienilor. Din punct de vedere social, prin atribuirea locurilor din spațiile sale consacrate, biserica parohială exprima stratificarea socială a comunității. În funcție de mai multe criterii: de gen, de apartenență la un anumit neam, de starea materială, de sprijinul material oferit bisericii ori cel al autorității deținute, credincioșii ocupau locul care li se cuvenea. Așadar, edificiul de cult parohial s-a dovedit a avea o dublă valență, pe de o parte este unul dintre cele mai distincte elemente de identitate ale comunității, marcând apartenența sa și prestigiul de care aceasta se bucura, iar pe de altă parte, reprezenta cadrul predilect în care se putea distinge alcătuirea socială a colectivității.

Următorul capitol, cel de-al patrulea, intitulat ”*Evoluția edificiilor de cult*” prezintă o analiză evolutivă a edificiilor de cult din zona Sălajului, pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului XIX și prima jumătate a secolului XX. Astfel, prima parte a acestei investigații urmărește să surprindă procesul de înlocuire a vechilor biserică de lemn cu altele noi, de zid, în contextul istoric și social al intervalului de timp anterior menționat. În aceeași măsură, având în vedere faptul că o biserică se construia în principiu pentru mai multe generații, s-a dorit urmărirea frecvenței cu care comunitățile sălăjene au ridicat noi edificii de cult sau au realizat modificări importante ale bisericii parohiale, pentru a se putea trage concluziile adecvate cu privire la capacitatea materială a comunităților românești de a suporta cheltuielile

implicate de o astfel de întreprindere, de calitatea construcțiilor, dar și de așteptările pe care parohia le avea față de edificiul bisericii. Într-o parte secundă a acestei analize s-a urmărit trasarea principalelor caracteristici arhitecturale ale edificiilor de cult sălăjene, cu referiri directe la planimetria și elevația specifică acestei perioade precum și la ornamentația lăcașurilor de cult. Totodată, pentru a oferi un tablou complet, demersul nostru s-a îndreptat și spre grija comunității față de spațiul interior, mai exact spre împodobirea și dotarea bisericilor.

Edificarea unei noi biserici, repararea celei vechi, dotarea edificiului parohial cu cele trebuincioase sau decorarea sa necesitau resurse materiale importante. Cel de-al cincilea capitol, intitulat "*Surse de finanțare pentru edificarea și repararea bisericilor*" propune analiza modului de finanțare a costurilor implicate de lucrările de construcție, întreținere și dotare a bisericilor în intervalul de timp analizat. Mai întâi sunt trecute în revistă principalele aspecte premergătoare edificării unei noi biserici, detalii legate de cerințele canonice sau de reglementările laice în domeniul construcțiilor. Ulterior, acest capitol se axează pe ceea ce putem numi efortul înnoitor al comunității, înțelegând prin aceasta toate demersurile întreprinse de membrii comunității, în cadrul ei sau în exterior, pentru strângerea fondurilor necesare construirii unei noi biserici. În finalul acestui capitol este prezentat un amplu studiu de caz referitor la edificarea bisericii vicariale greco-catolice din Șimleu Silvaniei. Statutul său aparte avea să fie relevat și de procesul construcției sale care, prin complexitatea sa și prin factorii implicați, a duratei, dar și prin însemnătatea sa identitară, a constituit o situație cu totul deosebită.

Cel de-al șaselea capitol, ce poartă numele "*Executanții edificiilor de cult*" tratează relația dintre comunitate și meșterii bisericilor. Indiferent de denumirea purtată în epocă - maieștri, meșteri de lemn sau de zid, muratori, zidari, geometri, ingineri, antreprenori sau arhitecți - aceste persoane specializate fără de ale căror competențe construirea unei biserici nu putea fi dusă la bun sfârșit, constituie elementul central al acestui capitol. În prima parte a sa sunt surprinse câteva aspecte relevante cu privire la construirea bisericilor în perioada de timp analizată precum ar fi atitudinea instituțiilor bisericești legată de edificarea unor *biserici potrivite*, instituirea unor funcții permanente de inginer sau de arhitect diecezan pe lângă episcopii sau implicarea autorităților laice în cadrul aceluiași demersuri. Apoi, într-o ordine cronologică este tratată relația dintre comunitate și cel ce construiește biserica. Văzută prin prisma înțelegerilor și contractelor încheiate între meșterul constructor și comunitate, relația dintre cele două părți semnatare se relevă a fi extrem de importantă pentru ducerea la bun sfârșit a obiectivului menționat în contract. Folosind studii de caz, extrase din documentele

păstrate în fondurile arhivistice, sunt analizate informațiile cu privire la suma plătită, valoarea ratelor de plată și momentul în care acestea trebuiau plătite, stabilirea intervalului de timp în care construcția trebuie dusă la bun sfârșit, bunurile puse la dispoziție de comunitate pentru buna desfășurare a lucrărilor: materialul și mâna de lucru necesară, cine pune la dispoziția constructorului planul și dacă comunitatea intervenea în stabilirea aspectului bisericii, precum și asumarea greșelilor de execuție și garanția depusă de meșterul constructor. De interes pentru cercetarea noastră a fost și modul în care procesul de decorare a interiorului a avut loc și modul în care comunitatea s-a implicat în îndeplinirea acestui deziderat. De asemenea a fost urmărit modul în care instituțiile bisericești au controlat acest proces prin recomandări sau reglementări. Din aceste considerente, acest capitol urmărește și activitatea unor zugravi, pictori și meșteri de iconostase.

Spre finalul lucrării, cel de-al șaptelea capitol, *”Biserica, între utilitate și monument”*, tratează procesul, manifestat începând cu prima jumătate a secolului XX, prin care vechile edificii de cult din lemn dobândesc un nou statut, acela de monument istoric.

În acest sens, fenomenul mutărilor de biserici capătă o importanță deosebită pentru tema abordată. Sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui de-al XX-lea reprezintă perioada în care bisericile de lemn constituiau încă majoritatea covârșitoare a edificiilor de cult din Sălaj aflate în uz, dar concomitent se înregistrează o creștere evidentă a numărului de biserici noi. A doua jumătate a intervalului studiat aduce schimbarea procentului în favoarea bisericilor de zid. În ciuda acestei schimbări de proporții previzibile, cu toate că bisericile de lemn erau încă privite drept dovada unor vremi trecute, de lipsuri și îngrădiri pentru români, percepția societății asupra bisericilor de lemn avea să se schimbe încetul cu încetul, căpătând, tot mai multe dintre acestea, statutul de monument istoric. În acest context, scoaterea vechilor biserici din circuitul cultic, utilizarea materialelor provenite din demolarea vechilor biserici la construirea unor noi edificii a fost unul dintre elementele analizate în cadrul acestui capitol. De asemenea, au fost prezentate aspecte din activitatea unor instituții precum Comisiunea Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania sau Muzeul Etnografic al Transilvaniei din Cluj care, prin demersurile lor, au contribuit decisiv la documentarea și protejarea unor biserici de lemn sălăjene.

Concluziile finale ale lucrării sintetizează principalele rezultate și date obținute pe parcursul cercetării. Totodată, acestea urmăresc să aducă răspunsurile potrivite ipotezelor de cercetare formulate inițial și propun noi teme de cercetare. Ca urmare a documentelor cercetate și a rezultatelor obținute se poate face afirmația că zona Sălajului se distinge prin faptul că aici lăcașurile de cult din lemn au fost dominante ca număr până spre sfârșitul

perioadei interbelice, procesul de înlocuire a vechilor biserici cu altelor noi, din zidărie, manifestându-se aici în toată amploarea sa mai târziu decât în alte zone transilvănene. Această situație poate constitui un avantaj în încercarea de a documenta și a explica acest proces complex ce a avut loc la un moment dat la nivelul întregii regiuni transilvane și nu numai.

Anexe lucrării sunt constituite de câteva documente relevante cu privire la unele edificii de cult sălăjene din perioada cercetată și dintr-o situație evolutivă, prezentată sintetic, a bisericilor românești din fiecare localitate sălăjeană în parte. S-au urmărit, în mod deosebit, detalii precum vechimea bisericilor, materialul din care acestea au fost construite, principalele modificări aduse edificiilor de cult și momentul în care aceste lucrări au fost realizate. Aceste anexe sunt completate printr-o serie de peste 150 de imagini, hărți, schițe și fotografii, relevante pentru cercetarea întreprinsă.

CUPRINS

Lista abrevierilor

Argument

1. Introducere

- 1.1. Obiectivele cercetării
- 1.2. Istoriografia temei
- 1.3. Izvoare inedite
- 1.4. Metodologie. Circumstanțele cercetării

2. Ținutul Sălajului în a doua jumătate a sec. XIX și prima jumătate a sec. XX

- 2.1. Evoluție cronologică și teritorială
- 2.2. Coordonate istorice, politice și sociale
- 2.3. Comunități sălăjene. Repere demografice
- 2.4. Aspecte confesionale și culturale

3. Biserica, focar al comunității

- 3.1. Roluri ale bisericii în comunitate
- 3.2. Amplasarea edificiilor de cult în cadrul localităților
- 3.3. Identitate și prestigiu social

4. Evoluția edificiilor de cult

- 4.1. Biserici de lemn versus biserici de zid
- 4.2. Prefaceri în arhitectura bisericească a românilor sălăjeni între 1849-1945
  - 4.2.1. Elemente de planimetrie și elevație. Detalii de ornamentație exterioară
- 4.3. Spațiul interior. Împodobirea și dotarea bisericilor

5. Surse de finanțare pentru edificarea și repararea bisericilor

- 5.1. Aspecte premergătoare edificării unei noi biserici
- 5.2. Cedarea unor drepturi colective în favoarea bisericii
- 5.3. Repartiția cheltuielilor în cadrul comunității
- 5.4. Lăsăminte și donații. Colecta benevolă
- 5.5. Grâнарul bisericesc
- 5.6. Băncile și institutele de credit
- 5.7. Contribuția instituțiilor laice și bisericești
- 5.8. Studiu de caz: Edificarea bisericii vicariale din Șimleu Silvaniei

6. Executanții edificiilor de cult

- 6.1. Aspecte referitoare la construirea unei biserici
- 6.2. Meșterii bisericilor, anterior anilor 1848-1849
- 6.3. Meșteri, comunități și biserici de lemn între anii 1848-1918
- 6.4. Meșteri, ingineri, arhitecți și antreprenori. Biserici de zid între anii 1848-1918
- 6.5. Arhitecți, antreprenori și biserici între anii 1919-1948

7. Biserica, între utilitate și monument

- 7.1. Lăcașuri de cult călătoare. Mutări de biserici după anul 1900
- 7.2. Scoaterea vechilor biserici din circuitul cultic
- 7.3. Parcul Etnografic "Romulus Vuia" și bisericile de lemn sălăjene

Concluzii

Anexe

Lista imaginilor

Imagini

Bibliografie